

УДК 372.811.161

DOI

МОВОЗНАВЧА СПАДЩИНА В. СІМОВИЧА ТА ЇЇ РОЛЬ У ФОРМУВАННІ ФОНЕТИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ-СЛОВЕСНИКІВ

Кузнецова Галина Петрівна,

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української мови, літератури та методики навчання

Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка

e-mail: prorektor15@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3863-1911>

У статті проаналізовано лінгвістичну спадщину Василя Сімовича, з'ясовано її роль і місце у формуванні самобутності української нації, становленні української мови як унормованої системи, у розвитку українськомовної лінгводидактики, у фаховій педагогічній підготовці вчителя-словесника, залученні його до обговорення змісту підручників з граматики української мови, їх апробування в рідній школі. Обґрунтовано сутність фонологічної методі дослідження мови, її структурно-системної будови, у якій автор виокремлює найважливіші складники – звуки, слова, речення. Доведено, що саме фонологічна теорія про взаємозв'язок мовних одиниць та їх реалізацію на засадах системно-структурних закономірностей у колі «текст – речення – слово – склад – фонема-звук» становить лінгвометодичну основу мовознавчих надбань В. Сімовича. Зосереджено увагу на вивченні фонетики та фонології, фонетичної термінології. За допомогою зіставного, описового методів, дистрибутивного аналізу, спостереження за мовним матеріалом висвітлено методику формування фонетичної компетентності майбутніх учителів-словесників.

Ключові слова: мовознавча спадщина Василя Сімовича, система і структура української мови, фонетика, фонологія, звук, фонема, учитель-словесник, фонетична компетентність.

Постановка проблеми. Сучасна лінгводидактика української мови як нормативний освітній компонент у системі підготовки майбутнього вчителя української мови та літератури ґрунтується на компетентнісній парадигмі, що спрямована на мотивацію особистості вчителя до усвідомлення, засвоєння необхідного багажу знань і вмінь, набуття практичного досвіду для ефективної професійної діяльності. Нормативні одиниці української мови на всіх її рівнях є основою знань словесника, сукупністю його лінгвістичних компетенцій; умінь, навички, особистісні здатності застосовувати їх під час розв'язання педагогічних проблем і завдань, правильно послуговуватися методами навчання й учіння, сучасними освітніми технологіями – це компетентнісна вправність учителя української мови та літератури.

Проблеми формування фонетичної компетентності вчителя української мови і літератури постійно перебували у фокусі наукових досліджень, адже звуковий лад української мови був, є і буде її матеріальним втіленням, основою безпосередньої реалізації мови у процесі мовлення, засобом впливу на емоції, почуття людини. Окрім цього, варто зосередити увагу й на тому, що нині українська мова (як і в часи науково-творчої діяльності мовознавців кінця XIX початку XX ст.) розвивається і функціонує в тісному контакті та співіснуванні з іншими мовами, де основним завданням мовців є збереження мовної стійкості, соціокультурне адаптування до умов спілкування в полі- чи білінгвальному просторі зі збереженням норм власної мови, і фонетичних особливо, оскільки мовна стійкість найчіткіше простежується на фонетичному ярусі.

З огляду на це фонетичний мовний рівень у системі мови та результативні підходи, принципи, методи, прийоми його навчання майбутніх словесників завжди на часі наукового студіювання та практичного удосконалення.

Нині у фонетиці, методиці її навчання простежується низка питань, що потребують перегляду, і в діахронічному аспекті зокрема (межі спільного фонетики з фонологією, генеза мовознавчої інформації про фонетичні явища, фонетична терміносистема, навчання фонетики у взаємозв'язку з іншими мовними рівнями та мовознавчими розділами, усвідомлення ролі мовознавчої спадщини з фонетики та метод її викладання в різні періоди розвитку української мови, лінгводидактики тощо). Ідеться насамперед про наукове «реанімування», осмислення причин забуття мовознавчих і методичних надбань, з'ясування ступеня самобутності й цінності українськомовних фонетичних ресурсів кінця XIX початку XX століття.

Уважаємо, що на особливу увагу заслуговують лінгвістичні праці Василя Сімовича, особливо ті, сутність яких об'єднується «фонологічною метою» з «...її розумінням мови як завершеної в собі і неповторної системи-структури, з її схопленням мови як многогранної, але внутрішньо-єдиної цілості <...>» [1, с. 429].

Необхідність студіювання мовознавчого доробку В. Сімовича викликана й тим, що в ньому простежується лінгводидактичний аспект, спрямований на формування професійної вправності вчителя української мови, і набуття ним ґрунтовних знань із фонетики зокрема, який ще не став предметом глибокого дослідження в методиці навчання української мови у ЗВО, де здійснюють підготовку вчителя української мови і літератури на засадах формальної, інформальної, дуальної, неформальної освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує, що в Україні доступ до біографічних і науково-творчих життєвих сторінок В. Сімовича – видатного вітчизняного мовознавця, дійсного члена Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, автора-упорядника перших ґрунтовно вибудованих на націєвірній основі навчальних підручників із «Практичної граматики української мови» та «Граматики української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці» – довгий час був обмежений із різних причин.

Активне дослідження його наукових надбань фактично розпочалося після здобуття Україною незалежності, хоча в 10-му томі «Української радянської енциклопедії» (1983 р.) знаходимо короткі відомості про В. Сімовича як мовознавця та літературознавця. Значущість його мовознавчої спадщини для розвитку й становлення української мови засвідчує сміливі покликання на його праці таких українських лінгвістів, як Лукерія Гумецька («Нарис словотворчої системи української актової мови XIV-XV ст.», 1958), Юліан Редько («Сучасні українські прізвища», 1966), Віталій Русанівський («Структура українського дієслова», 1971).

Лише в кінці ХХ на початку ХХІ ст. українські вчені розпочали активне студіювання наукової спадщини Василя Сімовича. Так, у працях Н. Гуйванюк, В. Деркача, В. Захарчин, О. Кацімон, І. Козелко, Т. Коць, О. Медведь, Л. Тарновецької, Ю. Чорнобров охарактеризовано лінгвістичну термінологію, яку В. Сімович удосконалював, створював та обстоював право на її функціонування в українських граматиках, шкільних підручниках, словниках.

Про неocenенні здобутки автора в ареолі розвитку української мови на засадах структуралізму дізнаємося із праць Л. Тарновецької.

Внесок ученого в прескриптивні та дескриптивні напрями розвитку української мови простежуємо в розвідці Л. Русинко-Бомбик.

Компаративно-оцінний аналіз мовознавчого доробку В. Сімовича через призму думок Юрія Шевельова здійснила Н. Карікова. За її ж публікаціями аналізуємо систему поглядів В. Сімовича на розвиток культури української мови.

Наукові засади українського правопису, підґрунтям яких є історія української мови та її характерні ознаки, що обстоював В. Сімович, проаналізовано у працях О. Кацімон, В. Зубченко, О. Палюх, О. Сімовича.

Лінгвофілософські концептуальні погляди В. Сімовича щодо ролі рідної мови в навчанні й вихованні дітей знаходимо в наукових дослідженнях Ф. Бацевича, С. Романюк.

Однак досі не здійснено студіювання мовознавчих та лінгводидактичних праць В. Сімовича, зміст яких спрямовано на методичну підготовку вчителя української мови. До науково-методичного вивчення лінгвістичної спадщини В. Сімовича спонукають і ті зміни, що нарешті відбулися в українському правописі, адже вони суттєво відбивають орфографічні кодифікації, які у свій час відстоював або заперечував В. Сімович, і аналіз яких буде принагідним учителеві української словесності під час здійснення історичних коментарів правописних основ.

Формулювання мети статті. Обґрунтувати, що українську мову В. Сімович уважав державотвірним чинником, засобом ідентифікації мовця з його народом, з'ясувати сутність і сьогочасну науково-методичну цінність мовознавчого матеріалу з фонетики («звучні») та

фонології у працях Василя Сімовича, довести, що випрацювані науковцем основи системно-структурної будови мови, концепція фонологічної методи її дослідження становлять вагоме підґрунтя формування фонетичної компетентності майбутніх учителів української мови і літератури.

Виклад основного матеріалу. Мовознавчий спадок одного з «найбільших наддністрянців» (за О. Горбачем), знаного українського філолога, громадського діяча, педагога, патріота – Василя Івановича Сімовича (1884–1944) – репрезентує самобутність української мови й української нації, адже для вченого українська (рідна) мова – це «<...> національні святощі, ... одна з найважливіших прикмет самостійності народу», і він має плекати мову як національний неоціненний скарб, дбати про неї й оберігати, «...а то з упадком мови... перестає існувати народ тієї назви, яку мав до того часу, доки мова його ще жила» [2, с. 290].

Саме таке розуміння мови, висвітлене у праці «Рідна мова й інтелектуальний розвій дитини» (1934), В. Сімович визначає за основу «національно-політичної програми життя народу» в Україні, оскільки в закладах освіти в ті часи здебільшого панували чужі мови, а відтак – з української мови була «...У кожного вчителя своя осібна граматики, кождий мав свою осібну термінологію, кождий писав його власною правописсю...» [2, с. 13], до викладання залучалися нефахівці.

На підставі аналізу рівня оволодіння знаннями з української мови учнями середньої школи, нижчої гімназії (у вищій гімназії українська мова не вивчалася), готовності вчителя до викладання граматики рідної мови, ретельного студіювання підручників В. Сімович доходить висновку, що грамика української мови в такому стані як вона викладається і ким викладається є «<...> огидливим тягарем для того, хто учить, і для того, хто учиться. Бо як же не буде тягарем річ, якої нефаховий учитель не розуміє, і, нерозуміючи її, так само незрозумілою робить її для учеників» [2, с. 230–231]. І тоді, зазначає В. Сімович у публікації «Хто у нас знає мову»: «Бідний хлопець пріє цілими вечорами над римами та проклятуцим ритмом, клене мову, що нею не може «висказати вищих думок, що накіпїли над серцем»; десь німці та поляки і мову мають людяну, мову, якою можна визказати свої думки, а тут прямо горе» [2, с. 230].

Отже, учений у своїх працях акцентує увагу на фаховій педагогічній підготовці тих, хто має викладати українську мову, обґрунтовано заперечує політику властей дозволяти читати українську мову «... і математикам, і природознавцям, і клясичним філологам, і катехитам...», оскільки «...се велика кривда для науки української мови» [2, с. 13]; опікується питаннями якості підручників з української мови для середньої школи, активного долучення вчителів саме української мови (а не загальної учительської конференції, на якій учителям математики байдуже «з якого підручника читимуть української мови» [2, с. 33]) до обговорення змісту навчальних книг, апробування їх у школі, написання рецензій, участі в дискусіях «над наукою українською мовою в середніх школах» [2, с. 228], у міжнародних з'їздах слов'янських філологів (у «дидактичних секціях»).

На думку В. Сімовича, хаотичність і безладність, «поверховість» викладання української мови, нехтування нею як наукою в школі «виховує не то дилетантів, але й неуків, що все і всюди уважають себе компетентним «сказати і свою думку» в справах мови... Вилічити наше громадянство з тої хвороби...може тільки солідна наука граматики української мови..., грамика живої мови» [2, с. 235], яка зможе своїм духовним началом зі словами «з усіх закутків рідної землі» [2, с. 64] об'єднати український народ.

Як мовознавець-педагог доходить висновку про те, що «...рідну мову найкраще можна вивчити в *рідній школі*, якщо у ній усі шкільні предмети проходять рідною мовою, як учителя добре знають мову та ще до того в ній гарні шкільні *підручники*, зложені *доброю мовою*. У рідній школі мова набирає *гнучкості*, творяться *нові образи*, збільшується *мовна скарбниця*..., вирівнюється *вимова, форми*... . Треба тільки, щоб в школі панував ... *живий дух* мови, щоб мова не засмічувалася чужиницею ...» [2, с. 67–68].

Саме проблемі розвитку рідної української мови як унормованої системи і водночас засобу для усвідомленого і зрозумілого спілкування присвячено чимало наукових розвідок автора, як-от: «Хто у нас знає мову (безпретенсійні замітки та спостереження)» (1907), «Декілька слів про науку граматики української мови у наших середніх школах та про підручник професора Стоцького і Гартнера «Руська граMATика» (1911), «В справі анархії в нашій правописі» (1912), «Практична граMATика української мови» (1918), «Як стати по-українському грамотним» (1919, під іменем Василь Верниволя), «ГраMATика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці» (без року/1921), «Найголовніші правила українського правопису» (1923), «На теми мови» (1924), «Українські йменники чоловічого роду на –о в історичному розвитку й освітленні» (1929), «Українські чоловічі імена на но-» (1930), «Чи можна заводити харківський правопис?» (1931), «Жінка і культура мови» (1934), «Рідна мова й інтелектуальний розвій дитини» (1934), «Федьковичева мова» (1934), «Чи можна вже студіювати Шевченкову мову» (1935), «Фонологія і правопис» (1937), «Кулішева мова й “Кулішівка”» (1937), «Проблема гармонії складів у морфології славянських мов» (1938), «Дещо про Шевченкову архаїзовану мову» (1938), «Передмова до праці Синявського О. Норми української літературної мови» (1941) та інші.

В означених працях наскрізно простежується ідея впливу «думки і слова», мови з тільки їй притаманними характеристиками й будовою на життя і діяльність людини, школи, суспільства в цілому. Окрім цього, фактично кожна праця мовознавця пильну увагу громадськості зосереджувала на тому, що «воедино звести мовну природу й мовну культуру, сформувати єдину всеукраїнську літературну мову – чисту й красну – можна в школі» (мotto О. Синявського, ідею якого щиро поділяв В. Сімович), відтак саме на вчителя, на думку В. Сімовича, покладалася відповідальність не лише навчати рідної мови, а передусім формувати національно-культурну мотивацію до оволодіння нею учнями.

Відповідно до мети нашого дослідження на окремий аналіз та коментарі заслуговує граMATична концепція В. Сімовича, розкрита в його ГраMATиках української мови (1918–1921 роки), зміст яких відображає мовознавчу зрілість та методичний досвід автора-педагога, лінгвістичні думки про сутність граматики тогочасної України (ідеться про граMATичні наукові ідеї наддніпрянщини та наддністрянщини).

Авторські лінводидактичні міркування й настанови про те, як вивчати граматику і як «цього предмету *вчити других*», передусім висвітлено у вступних розділах до обох видань «Граматики». Хоча В. Сімович перше видання підручника визначає як «граMATика *ненаукова*», однак саме в ній закладено антропоорієнтовані когнітивно-методичні основи навчання української мови, що передбачають утілення практичного аспекту змісту граматики, яка «містить у собі майже все те, *що поки що* потрібно тим, хто хочуть знати, як виглядає українська мова», визначено мету й завдання предмета: «<...> граMATика *практична* має собі за завдання в найкоротшому часі зазнайомити читачів із найважливішими *законами української мови* та прикласти ті закони до життя, себто використовувати ті закони в мові та на письмі» [2, с. 54]. Мовознавець-прагматик простими поясненнями накреслює основні функції мови – комунікативну та когнітивну (мислетвірну), розуміючи, що реалізувати їх у навчальному процесі опанування мови зможе вчитель, відтак саме в першому виданні акцентує увагу на тому, що граматику передусім адресовано вкраїнському вчителю, щоб вивести його на «новий шлях розуміння цієї гарної, бо живої, науки» [2, с. 55]. В. Сімович спонукає читача, і вчителя зосібна, сконцентруватися на тому, що процес оволодіння мовою ними та методикою навчання інших він буде наскрізно супроводжувати своїми настановами й роз'ясненнями у змісті граматики.

Мовознавець-методист зосереджено розмірковує над тим, як розуміти науку граматики, що є основним в опануванні її? Опираючись на те, що мова є своєрідним продуктом підсвідомої діяльності людини (про це В. Сімович напише в передмові до другого видання) і що люди тисячоліттями спілкувалися на засадах мовних законів, розвитку мови в її філогенезі, науково проектує і впроваджує в практику думку про структурно-системний лад мови, виділяє три

«найважливіші», на його «тямку», складники мовної структури – звуки, слова, речення. При цьому дослідник наголошує на значущості й взаємозалежності цих компонентів: «<...> треба дивитися на те, що для нас *зараз* найважливіше. А найважливіше..., щоб ми навчилися правильно... вживати значків на *звуки*, що їх має українська мова, та *форм*, якими вона розпоряджається. Через те дві перші частини граматики вийшли куди ширшими, ніж третя – наука про речення» [2, с. 55].

У «Граматиці української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці» (1921) закладено основи виструнчення логічної послідовності й системності оволодіння мовою, про що свідчить зміст підручника: передмова та вступні уваги як зв'язні тексти – найосновніші і найскладніші мовні утворення, своєрідні комунікативні контакти між автором і читачем, у яких дослідник намагається з'ясувати сутність мови в системі цінностей людини, розкрити зв'язки її зі світом, що реалізуються через мову та спілкування, віднайти кореляцію мови зі свідомим і несвідомим: «Увесь цей матеріал, який граMATика розбирає, у нас *самих* є, тільки що ми ним *несвідомо* користуємося... А граMATика на те, щоб дати нам *свідомість*, чому ми кажемо так, а не інакше..., чому ми тоді вживаємо того слова, а другий раз іншого..., словом – *граMATика* *освідомлює* нас з законами мови так, як фізика з законами природи, геологія з законами творення землі...» [3, с. 11].

За логікою визначених В. Сімовичем структурних складників та відповідно до розділу 8. «Розгляд матеріалу в цій граматиці» далі мало би говоритися про звуки, однак від текстів-передмов автор переходить до характеристики речення та слова – категорій, із яких починаються «вступні уваги» щодо вираження плану змісту. Потім автор ознайомлює читача із складами, звуками, наголосом. Хоча мовознавець і зазначає, що у своїй граматиці «загалом системи не дуже додержувався», адже «багацько законів, які відносяться до складні (за сучасною термінологією – до синтаксису), поміщено в перших частинах» [2, с. 55], проте такий виклад матеріалу засвідчує взаємозв'язок мовних елементів, наявність відношень між мовними одиницями, які створюють закономірну систему мови через її структуру: текст – речення – слово – склад – звук.

Аналіз «Граматики української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці» дає змогу стверджувати, що В. Сімович у діахронічному аспекті заклав основи мовного ярусуння з виокремленням у кожному ярусі виражальних засобів мови, здійснив спробу визначити їх функції на рівні того відношення, що мовні знаки нижчого рівня (ярусу) є основою побудови одиниць вищого рівня: «Кожна думка, що її скажемо <...> або напишемо – це речення. ... Речення складаються зі слів. ... слова складаються зі складів. ... У кожному складі буває один, два і три звуки» [3, с. 25–28]. Більш глибоку думку про це на засадах фонологічної теорії та взаємозв'язку мови і мислення мовознавець проголосить значно пізніше у праці «Рідна мова й інтелектуальний розвій дитини» (1934): «<...> кожна мова ... має свою власну будову, своєрідну, має окрему систему фонем (звуків-типів), відміни, семантики, синтакси. Це ж знову все відбивається на будові думки й на тому, як ця думка виливається словом, як її сприймаємо ми та як її сформуємо. Формування таке в кожній мові інше, бо інший у кожній мові спосіб передавати думки словами» [2, с. 292]. Саме фонологічна теорія про системний взаємозв'язок мовних одиниць, про реалізацію можливостей мови на підставі відповідних системно-структурних закономірностей, спрямування цієї теорії на методичну площину стали основою мовознавчих надбань В. Сімовича, різнили його лінгвістичну діяльність від попередників (І. Верхратського, О. Огоновського та інших).

Уважаємо, що В. Сімович у другому виданні «Граматики...», що була своєрідним підсумком його десятилітньої вчительської праці, не лише намагався ієрархічно вибудувати організацію виражальних одиниць мови, а й віднайти практично доцільну методику навчання мови – від найскладнішого (тексту) до найелементарнішого (звука, фонем), що засвідчують вступні уваги до підручника. Про фонему як найменшу одиницю в структурі мови автор у передмові до «Граматики...» нічого не згадує, однак у його думках простежуємо, що мовна свідомість носія мовлення (навіть говіркового) оперує певним кодом, «мовним духом», мовним

символом як еталоном взаєморозуміння один-одного, і цей код-символ може бути основою усвідомленого оволодіння кодифікованою як усною, так і писемною мовою: «...немає...людей, щоб *однаково* балакали: кожний має все щось таке в собі, що його мова відрізняє його від другого. Але усе ж таки люди, що живуть у якомусь селі чи місті, більш-менш однаково балакають, уживають тих самих слів, і по тому, як вони говорять, і по *словах* їх зараз пізнати, звідкіля вони. ...мова народу ділиться на багатько говірок. Одна говірка, яка ще найбільш зрозуміла для всіх, стає з часом *мовою письма*» [2, с. 59; 3, с. 12].

Можна стверджувати, що в означеному втілено намір автора розкрити сутність фонем, її функціональний аспект, зв'язок із структурою мови, а відтак – ще раз акцентувати увагу на тому, що нова фонологічна метода «займається живими мовами, здебільша літературними. Коли ж фонолог студіює говори, то все ж має знов на оці систему й говір бере як ціле. ...Він (фонолог – *уточнення наше*) не звертає зовсім уваги на безліч звуків, а займається тільки їх типами – фонемами» [2, с. 401].

На нашу думку, студіювання мовознавчої спадщини В. Сімовича в сучасній вищій школі на факультетах, де здійснюється підготовка вчителя української мови та літератури, дасть змогу подискутувати з проблеми доцільності вивчення фонології в закладах загальної середньої освіти, або певною мірою довести, що без фонологічної основи опанувати усвідомлено фонетичну й ортологічну систему мови складно. Погоджуємося, що наш намір заповнити лакуну нескоординованості матеріалу з фонетики та фонології у вітчизняній лінгводидактиці на засадах аналізу мовознавчих праць В. Сімовича може спростовуватися, адже автор у статті «Фонологія і правопис» (1937) розмежовує завдання фонетики і фонології, називає їх «двома різними речами». На його думку, «Фонетика – частина граматики, наука, що займається звуками якоїсь мови, їх історією, їх змінами. Фонологія – це метода досліджу мовних явищ, вона з фонетикою нічого спільного не має. Фонетика займається звуками... зреалізованими, як вони повстають, якими вони виходять у того, хто їх вимовляє. Фонологія має до діла з *типами* звуків, які живуть у мовній свідомості ще до того часу, заки їх зреалізують, заки їх вимовлять, і до того тільки з такими типами, що мають здатність вносити *диференціацію*, різницю у значіння слова. Фонетика – царство всіх звуків і їх змін...Фонологія – царство типових звуків або фонем, зв'язаних із різницею значення слова» [2, с. 206].

В. Сімович доводить, що окремі фонемні значення ніякого не мають, вони різняться звучанням, реалізуючись у різних звуках та утворюючи різну звукову оболонку слів, тому диференціюють слова, або форми їх, як-от: «Коли ми кажемо слова *pid – піт, рій – рий, кава – гава* й т.д., – то **п – т, і –и, к – г** – окремі фонемні, бо від них у цих словах залежить різниця значіння слова. Кожна мова має безліч звуків, бо ж ті звуки, відповідно до того, де вони, у якій сполуці між собою, змінюються. Зате ж число фонем обмежене», автор їх налічує «всього 54 (42 приголосієвих і 12 голосієвих)» [2, с. 206].

Доречним прикладом є опис автором фонемні <л> та звука [л], оскільки цей фонемозвук мав і нині має певні особливості під час вимови (*основні*, які вважаються звуко- (і фонемо) творчими: місце і спосіб творення, твердість/м'якість; *додаткові*, такі, що на творення окремих звуків і фонем не впливають але породжують різні варіації звука: подовження, веляризація, огублення (лабіалізація)). В. Сімович так характеризує фонемозвук “л”: «Фонологія лічиться, напр[иклад], з одною фонемою “л”, фонетика знає дуже багато всяких “л”, бо інше “л”, у слові “лавра”, інше у слові “ледве”, інше в – “лій”, інше – “лід”, інше в – “ловити”, інше – “луг” і т.д. В одних людей “л” – зубний звук, у других – ..., напр[иклад], у львов'ян – губно-губний; одні околиці знають т.зв. тверде “л”, інші – так зване середнє, а в деяких буває і тверде середнє, але тільки – в деякому т.зв. фонетичному доквіллі... Усе це справи фонетики, звучні. Фонологія такими речами цілком не займається. Для неї важна фонема “л”, ще й фонема – *ль*. Це окрема фонема, хоч на неї нема окремого знаку, бо диференціює значіння слова...» [2, с. 206–207]. Учитель має продумати методику аналізу цього контексту в колі «праці В. Сімовича-учитель-учні», зіставити та

проаналізувати сутність термінів «звук», «фонема»; «головний вияв фонем», «алофон»; «артикуляція», «акустичний аспект звуків», що передусім дасть змогу учням усвідомити таке:

1) значення сформованості в них знань про якісні артикуляційно-акустичні характеристики приголосного звука [л], а саме: *за участю голосу і шуму*: сонорний (від лат. *sonorous* – звучний); *за дією активних мовних органів*: язиковий, передньоязиковий, апікальний (від лат. *apex (apicis)* – кінець; звернений угору, верхівковий; при вимові із зубами – пасивним мовним органом – зближується лише кінчик язика); *за участю пасивних мовних органів*: зубний (дентальний); *за способом творення*: щілинний (фрикативний – від лат. *fricare* – терти), боковий, або латеральний (від лат. *latus* – бік; *lateralis* – боковий: під час утворення виникає перепона щодо проходження повітря через рот по центру, оскільки кінчик язика (або передня стінка язика) змикається з верхніми зубами; інколи наближається до ясенного бугорка і повітря проходить по боках язика через щілини; цей звук ще називають ясенним (альвеолярним)); *за твердістю-м'якістю*: твердий, м'який;

2) значущість умінь правильно вимовляти звук [л], правильно чути його незалежно від різних артикуляційних дій мовленнєвого апарату. Для цього варто поспостерігати, як твориться правильне вимовляння твердого [л] у слові “лавра”, яке наводить В. Сімович. Учитель пропонує учням затранскрибувати його [л á ў р а], чітко вимовити декілька разів та пояснити особливості артикуляції: губи дещо розкриті й набувають положення щодо вимови голосного [а] (притиснені до зубів, наперед не випинаються, не розтягуються на боки), відстань між верхніми і нижніми зубами – 2-3 мм, язик напружений, середня частина спинки язика опущена, це надає звукові низької тональності й засвідчує його твердість; кінчик язика піднятий і зімкнений із верхніми зубами, боки язика дещо підняті (не торкаються малих корінних зубів і зубів мудрості), утворюють прохід для повітря; задня частина язика піднята й відтягнена назад, а середня набуває ложкоподібної форми (за М. Наконечним, котловинна артикуляція); м'яке піднебіння утворює зімкнення із задньою стінкою глотки, закриваючи прохід повітря через ніс; голосові зв'язки вібрують – утворюється звук.

Учнів, звичайно, зацікавить, чим вимова слова “лавра” відрізняється від вимови лексеми “ледве” [л é д в е"]. Учитель, використовуючи прийом прямого палатографування (нанесення на власний язик, язик когось із учнів (за згодою) розчину активованого вугілля, вимовляння звука, складу, фотографування відбитків чорних смуг, плям, що залишилися на зубах, яснах чи твердому піднебінні, аналіз палатограми), опираючись на метод спостереження за роботою мовних органів, разом з учнями доходять висновку: в українській мові простежується варіант «так званого середнього» [л], як пише В. Сімович, або цю вимову можна назвати ясенною (альвеолярною), а звук ясенним, боковим, оскільки під час його творення кінчик язика (або передня стінка язика) змикається не з верхніми зубами, а з ясенними бугорками (альвеолами), а у деяких мовців і з передньою частиною твердого піднебіння (виникає препалатальна, або заальвеолярна вимова), при цьому струмінь повітря проходить боками.

Учитель додатково пояснює, що така вимова зумовлена передусім сусідством звука [e] (можлива й з [и]), а точніше – *коартикуляцією* – взаємодією *рекурсії* (останньої фази артикуляції [л]) та *екскурсії* (початкової фази артикулювання звука [e]). Коартикуляція в деяких мовців змінює якість вимови [л], він набуває ознак препалатальності, у транскрипції його позначають [л]. Варто пояснити учням, що коартикуляція демонструє й роботу губів під час вимови слова “ледве”: куточки їх розтягуються на боки і притискаються до зубів. Учні мають потренуватися у вимовлянні цього слова та інших, наприклад, *лебідь, лелека, лев, левеня, левада, лексика, либонь, лижі, лиман, лишень, листівка, личко* тощо. Опісля спонукаємо учнів затранскрибувати слова фонетичною транскрипцією та поміркувати над тим, у яких звуках відбулася реалізація фонемі <л>, довести/спростувати думку про те, чи фонема не втратила своєї фонематичної приналежності.

Слова “лій” і “лід”, які наводить для прикладу В. Сімович, теж цікаві щодо артикуляційно-акустичних механізмів та фонетико-фонологічних особливостей. Учитель має запропонувати

учням затранскрибувати їх фонетичною транскрипцією: [л 'і̇ ї̇], [л' 'і̇ д], пояснивши сутність діакритичного знака '̇, що простежується в обох словах.

Так, фонема <i> реалізувалася у двох різновидах звуків (алофонів) – в [i̇], що стоїть між пом'якшеним [л'] та власне м'яким [i̇] приголосними; в [i̇], що стоїть між пом'якшеним [л'] та твердим [д] приголосними. Зазвичай, таке явище відносять до процесів контактної *акомодації* (від *lat. accomodatio* – «пристосування» звуків-сусідів один до одного, «зміна, що відбувається між звуками різних категорій: голосний пристосовується до сусіднього приголосного (приголосних) або приголосний пристосовується до сусіднього голосного») [4, с. 257].

Учитель акцентує увагу на змінах, які відбуваються між голосними і приголосними звуками. У слові [л 'і̇ ї̇] простежуємо, що властивості приголосних звуків [л'], [i̇] поширюються на звук [i̇] одночасно, здавалося б, відбувається регресивна і прогресивна акомодація. Однак це суперечить традиції, яка склалася в мовознавстві: «<...> м'які приголосні впливають на артикуляцію сусідніх голосних (крім [i̇], [и]), внаслідок чого ті набувають так званої і-подібної артикуляції: язикове тіло спрямовується вгору до твердого піднебіння і вперед (ніби при вимові звука [i̇]), власний тон голосного підвищується порівняно з основною фазою його звучання...: [д' а' д' к° о]» [4, с. 257]. На нашу думку, у традиційному мовознавстві склалася аксіома про найсамостійніший, головний алофон [i̇] фонему <i>, що дуже легко сприймається й усвідомлюється співрозмовниками. Проте, як ми переконалися, виникають й інші алофони означеної фонему – [i̇], [i̇], існування яких підтверджується думкою В. Сімовича (інше “л” в – “лій”, інше – в “лід”) та Н. Тоцькою: «<...> щодо різноманітності проявів... фонема / i̇ / має тільки два алофони такого типу: [i̇] – між м'якими та [i̇] – після м'якого перед твердим приголосним <...>» [5, с. 34]. Учитель накреслює завдання перед учнями: «Уважно поміркуйте та наведіть зразки слів, у яких простежується реалізація фонему [i̇] у звуковому відтінкові (алофоні) [i̇] після приголосного [л'] перед іншим пом'якшеним приголосним, затранскрибуйте слова та промовте їх повільно, швидко. Поясніть, як артикулюються». Це можуть бути такі слова: *лінь, літій, лівіше, лілія, лісівник, літній* та інші. Здобувачі освіти разом з учителем доходять висновку про те, що в аналізованих словах простежуються фонетичні комбінаторні зміни, а саме: регресивна й прогресивна акомодація голосного [i̇] до пом'якшеного [л'] та власне м'якого [i̇], при цьому виникає особлива акустична артикуляція приголосного [л'] – його вимова наближається до більшої м'якості, оскільки простежується додаткове підняття середньої спинки язика до твердого піднебіння, об'єм ротового резонатора зменшується, а висота тону значно підвищується.

Учитель додатково може пояснити учням, що такі алофони проявляються в різних мовців неусвідомлено, однак доказ їх виникнення може ґрунтуватися на засадах дистрибутивного аналізу мовних фонетичних одиниць (*дистрибуція* (англ. *distribution* – розподіл, розташування: можливість сполучуваності одних фонем з іншими в мовленнєвому потоці; сукупність положень, у яких може функціонувати фонема).

Проаналізуємо, які закономірності сполучуваності фонему <i> : перед голосною <i> можуть виступати тільки пом'якшені передньоязикові зубні фонему та піднебінний звук [p], напівм'які губні, передньоязикові шиплячі, задньоязикові та глоткова фонему. Отже, фонемозвук “л” в аналізованих словах стоїть перед фонемою <i>, тому його вимова набуває характеристик особливої високої тональності, а відтак – пом'якшеності, оскільки ускладнюється додатковим і-подібним артикулюванням, при якому середня частина спинки язика піднімається до твердого піднебіння. Язик більш напружений, утворює вузькі щілини з боків, задня частина спинки язика разом з коренем просувається вперед і дещо опускається. Лопатоподібний кінчик і передня частина спинки язика більшою площиною ніж під час вимови твердого звука доторкаються до верхніх зубів та альвеол, бокові краї язика опущені, вони створюють прохід для струменя повітря, що видихується. Окрім цього, у дію вступає явище коартикуляції: рекурсія [л'] та екскурсія [i̇] в слові “лій” взаємодіють, відбувається взаємонакладання артикуляційних фаз, під час якого «основні

артикуляційні типи взаємозмінюють свою якість..., і таким чином виникають різні алофони» [5, с. 96].

Отже, в слові “лій” фонема <л> реалізується в алофоні [л’], набирає на і-подібне артикулювання, що є причиною створення *артикуляційного поліморфізму* – пом’якшення відбувається через різні артикуляційні дії мовленнєвого апарату, при цьому ступінь пом’якшення, на нашу думку, може бути різний. У слові “лій” – вищий ступінь за умов швидкої дорсально-альвеолярної артикуляції (від лат. *dorsum* – спина (у лінгвістиці йдеться про спинку язика), за такої артикуляції кінчик язика торкається або впирається в нижні зуби, а передня частина тіла язика (спинка язика) змикається з альвеолами, а також може сягати піднебіння, цьому сприяє регресивна акомодация [ї]).

У слові “лід” фонема <л> теж реалізується в алофоні [л’], набирає на себе і-подібної артикуляції, при цьому ступінь пом’якшення за умов апікально-альвеолярної артикуляції може бути дещо нижчий (кінчик язика випростаний і впирається лише в альвеоли).

Учням учитель пропонує після пояснення знову промовити слова повільно, швидко, дібрати інші лексеми, де може простежуватися апікально-альвеолярна артикуляція звука [л’] (*ліс, лікоть, лідер, ліжко* тощо).

Учитель спонукає здобувачів освіти затранскрибувати лексеми ловити [л^овіти^е] та луг [л^оуг], вимовити їх, дослідити артикуляцію [л^о] та пояснити, чому фонема <л> реалізується в таких звукових різновидах (алофонах). Під час пояснення учні зосереджують увагу на тому, що в цих словах приголосний передньоязиковий [л] пристосовується до голосних «звуків-сусідів» лабіалізованих (від лат. *labialisatio*, від *labia* – губа, або огублення), отже – усі приголосні перед лабіалізованими голосними [о], [у] огублюються, виникає додаткова артикуляція – заокруглення випнутих уперед губів, що в транскрипції передається діакретичним знаком ^о. Простежуємо комбінаторні якісні зміни звуків під час мовлення, оскільки в слові “ловити” наступний звук [о] впливає на попередній [л], а в слові “луг” наступний звук [у] впливає на попередній [л], відбувається регресивна акомодация. Можна припустити, що обидва голосні однаково розподіляють на приголосний свої артикуляційні властивості огублення, проте В. Сімович зазначає, що “л” по-різному звучить у цих словах.

Учитель спонукає учнів до фонетичних міркувань, артикуляційних експериментів, вислуховує уважно всі докази. Обов’язково хтось переконає, що на вимову аналізованого приголосного впливають інші особливості голосних [о], [у], зокрема, у слові “луг” фонема <у> реалізується у своєму основному вияві, оскільки вона є наголошеною і більш напруженою, довшою, губи дуже випинаються наперед. Коли відбувається процес коартикуляції звуків [л] та [у], кінець язика змикається з переднім краєм піднебіння, може змикатися із внутрішньою стороною верхніх передніх зубів. Такий [л] називають зубно-задньопіднебінним.

Фонема [о] в слові “ловити” реалізується в слабкій позиції, вимова менш напружена і дещо коротша. Під час коартикуляції з [л] губи випинаються наперед, але не так дуже, як у процесі коартикулювання [л] з [у], тому виникає інша якість артикулювання, та й [л] в аналізованому слові твориться під час змикання язика з альвеолами.

Отже, методи спостереження над мовним матеріалом, дистрибутивний аналіз процесів реалізації фонемі <л> в різних алофонах: [л], [л], [л’], [л^о] дають змогу учням упевнитися, що в українській мові є дві фонемі <л>: <л> та <л’>, інші – це їх змінені алофони мовленнєвими органами, ці зміни на значення слів, морфем не впливають. Фонема <л> – приголосна, передньоязикова, зубна, бокова, сонорна, тверда, ротова. Фонема <л’> – приголосна, передньоязикова, ясенно-зубна, бокова, сонорна, пом’якшена, ротова.

У процесі роботи над контекстом із праці В. Сімовича учні дедуктивно ознайомилися з поняттям «фонема», з’ясували, що це одиниця мови, яка служить для творення слів і диференціює слова за значенням. Реалізується фонема під час мовлення в низці звуків, які можуть змінюватися під впливом сусідніх звуків, або позиції, набувати ознак відтінків звуків (алофонів). З огляду на це

фонема може виражатися різними звуками, але завжди має свій головний вияв, який є основою лексичного значення слова, морфеми.

Студіювання лінгвістичої спадщини В. Сімовича майбутніми вчителями-словесниками, дасть змогу їм висновкувати, що для мовознавця *фонетика* – це розділ, структурний складник граматики, основною одиницею дослідження якого є звук як антропофонічне явище (робота «мовних приладів» (термін В. Сімовича) під час утворення звуків (анатоми-фізіологічний аспект) та їх вплив на відчуття того, хто говорить; зусилля слухача сприйняти почуте (акустичний аспект), що ґрунтується на роботі мовленнєвого апарату). *Фонологія* – це лише один із методів дослідження мовних процесів, який ґрунтується на меті реалізації типових звуків (фонем). При цьому автор пояснює різницю між звуком як фізичним та акустичним елементом і фонемою як явищем, що постійно існує в мовленнєвому мисленні людини, а коли вона починає говорити, миттєво у її свідомості віднаходиться і виконує функцію реалізації думки через різні звукові варіанти, звукові типи.

Механізм породження звука та «вловлювання вухом» зв'язного й зрозумілого змісту, де відповідну роль виконує фонема, В. Сімович описав ще в розділі IV «Граматики...» «Як повстають звуки». Мовознавець без оперування поняттям «фонема» зазначає: «Не треба думати, що ... шістьма голосівками (за сучасною термінологією – *голосними звуками а, е, и, і, о, у* (уточнення *наше*)) вичерпують ся всі голосівки, які є в українській мові. Їх куди більше..., та тільки ми цього не зазначаємо на письмі. ... Не кожне написане *е* означає – *е*; н. пр.: у слові *мене*, перше *е* *иньше*, ніж друге, воно наближається до *и*. <...> А ось у слові *до дому*, чується, що перше *о* наближається до *у*...» [3, с. 32].

Автор переконує, що звуків у мові безліч, але всі вони є реалізацією конкретної звукової одиниці мови (розуміємо, що йдеться про фонему, кількість фонем – обмежена). Конкретний вияв фонем простежується в мовленнєвому потоці через:

- конкретні звуки: у слові *мене* друге *е* знаходиться в сильній позиції, тому фонема <е> реалізується у звукові [e] під час вимови, а на письмі позначається буквою *е*;

- інші звуки (алофони, відтінки): у наведеному прикладі фонема <е> в першому складі слова *мене* перебуває в слабкій позиції (не під наголосом), тому реалізується в усному мовленні з наближенням до [e^h], проте на письмі передається буквою *е*.

Окрім цього, учитель має взяти до уваги й те, що думки В. Сімовича про фонологічну метóду пояснення мовних явищ мали суттєвий вплив на ортографію.

Мовознавець обстоював фонологічний принцип правопису, зазначаючи: «Коли в нас говорять, що український правопис фонетичний, то це вислів умовний, популярний. Узагалі фонетичність правопису доводить ортографію до абсурду, нищить для ока будову мови, змінює образ слова...» [2, с. 207]. Із роздумів автора зрозуміло, що на позначення безлічі мовленнєвих звуків не може існувати безлічі фонем, кількість їх є обмежена, тому буквами на письмі відтворюються фонем, а не звуки.

Висновки. Проаналізувавши погляди В. Сімовича на фонетику і фонологію, учителі-словесники усвідомлюють, що фонетику мовознавець визначає і наукою про звуки мови, і частиною граматики, яка вивчає анатоми-фізіологічні та акустичні особливості звуків. Фонології надає статусу метóди досліду мовних явищ, процесів поєднання артикуляційного та акустичного характеру звуків через сформований у свідомості людини і миттєво за потреби зреалізований звукотип (фонему), який визначає сутність і зміст морфем, слів, або співвіднесення їх із речами, явищами, поняттями, тобто диференціює семантику слова, змісту і є основою комунікації.

Отже, без реалізації фонем (як абстрактного звукового типу у свідомості людини, індивідуального коду) у мовленнєвому потоці через звук не відбулося б спілкування. У забезпеченні спілкування – основна мета мови, а фонема як одиниця мови саме такій меті і служить. Цей процес заперечує повне розмежування фонетики та фонології, переконує в тому, що фонетика і фонологія доповнюють одна одну, нероздільно співіснують, оскільки мають спільний

предмет дослідження – звукові одиниці: фонему – одиницю мови, і звук – одиницю мовлення, у якому реалізується фонема. Сформовані на перетині двох наук компетентності майбутнього вчителя-словесника забезпечують належний рівень оволодіння орфоепічними уміннями, правописною грамотністю, законами милозвучності української мови.

Подальших розвідок потребує фонетична та лінводидактична терміносистема, що функціонує в мовознавчих працях В. Сімовича та інших учених кінця XIX початку XX ст., її порівняння із сучасною українською мовознавчою термінологією та терміносистемою методики навчання мови в закладах освіти.

Список використаної літератури

1. Шевельов Ю. Незаступна втрата. Василь Сімович – мовознавець / Сімович Василь. Праці у двох томах. Том 1: Мовознавство / Упорядкування і передмова Людмили Ткач. Чернівці: Книги – XXI, 2005. 520 с.
2. Сімович Василь. Праці у двох томах. Том 1: Мовознавство / Упорядкування і передмова Людмили Ткач. Чернівці: Книги – XXI, 2005. 520 с.
3. Василь Сімович Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці. Друге видання з одніями й додатками. Київ-Ляйпціг. Б.р. 592 с.
4. Сучасна українська мова: Лексикологія. Фонетика : підручник / А.К. Мойсієнко, О.В. Бас-Кононенко, В.В. Берковець та ін.; за заг. ред. А.К. Мойсієнка. Київ: Знання, 2013. 340 с.
5. Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика, орфоепія, графіка, орфографія. Київ: «Вища школа», 1981. 183 с.

LINGUISTIC HERITAGE OF VASYL SIMOVYCH AND ITS ROLE IN FORMING FUTURE TEACHERS-PHILOLOGISTS' PHONETIC COMPETENCE

Kuznetsova Halyna Petrivna,

Pedagogical sciences candidate (PhD), Associate Professor of the Ukrainian Language, Literature and Teaching Methods Department

Oleksandr Dovhzenko Hlukhiv National Pedagogical University

e-mail: prorektor15@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3863-1911>

The linguistic heritage of Vasyl Simovych is analyzed in the article. The role and place of heritage in forming Ukrainian nation identity, in emergence of Ukrainian language as a standard system, in development of Ukrainian linguodidactics, in vocational pedagogical training of teacher-philologist and its involvement to the discussion of Ukrainian language grammar textbooks, their testing at school are defined in the present study. The essence of phonological language research methods, its structural and systemic aspects which include the most important components such as sounds, words and sentences are substantiated. It is proved that the phonological theory of the relationship between language units and their implementation on the basis of systemic and structural patterns in the circle «text – sentence – word – syllable – phoneme – sound» is the linguomethodological basis of the linguistic achievements by Vasyl Simovich. The article focuses on the studying phonetics, phonology and phonetic terminology. Methodology of future teachers-philologists' forming the phonetic competence by using comparative, descriptive methods, distributive analysis and language material observation is highlighted.

Key words: linguistic heritage of Vasyl Simovych, system and structure of Ukrainian language, phonetic, phonology, sound, phoneme, teacher-philologist, phonetic competence.

Abstract

Introduction. The problems of teacher-philologist's forming the phonetic competence have always been the focus of scientific researches because Ukrainian language sound system is a basis of language

realization in the speech. The urgency is due to the fact that nowadays the Ukrainian language (as during scientific activity of V. Simovych) develops and functions in close contact and coexistence with other languages, where the main task of speakers is to maintain linguistic stability, the bases of which is the phonetic language level. With this in mind, forming future Ukrainian language teachers' phonetic competence is always scientifically studied and practically improved. The linguistic works of V. Simovych require scientific review, where the issues of the common aspects of phonetics and phonology, phonetics teaching methods of future teachers-philologists' in interrelation with other language levels and linguistic sections are still relevant.

The purpose of the article is to substantiate that V. Simovych considered the Ukrainian language as a state-building factor and a means of speaker identifying with his people; to find out the essence and current scientific and methodological value of linguistic material on phonetics and phonology in Vasyl Simovych's works; to prove that the basics of system-structural structure of language developed by the scientist, the concept of phonetics methods of its research are an important basis for the forming future teachers-philologists' phonetic competence.

Methods are *theoretical* (analysis of Vasyl Simovych linguistic heritage); analysis and synthesis, generalization of phonetics and phonology theoretical provisions for the analysis and studying methods of phonetic phenomena; *empirical*: observation of linguistic material, explanation of linguistic phenomena patterns, demonstration of actions with phonetic material, distributive analysis; *experimental*: instrumental study of sounds (direct palatography).

Results. The linguistic heritage of Vasyl Simovych is analyzed in the article. The role and place of heritage in forming Ukrainian nation identity, in emergence of Ukrainian language as a standard system, in development of Ukrainian linguodidactics, in vocational pedagogical training of teacher-philologist and its involvement to the discussion of Ukrainian language grammar textbooks, their testing at school are defined in the present study. The essence of phonological language research methods, its structural and systemic aspects which include the most important components such as sounds, words and sentences are substantiated. It is proved that the phonological theory of the relationship between language units and their implementation on the basis of systemic and structural patterns in the circle «text – sentence – word – syllable – phoneme – sound» is the linguomethodological basis of the linguistic achievement by Vasyl Simovich. The article deals with phonetics and phonology peculiarities, phonetic terminology (phoneme, sound, articulation, coarticulation, accommodation, allophone, etc). On the basis of the contexts analysis of V. Simovich scientific works the methodology of teacher-pupil collaboration on research of articulating features of vowel and consonant sounds creation, and realization phonemes of language in sounds of speech is described. It is substantiated that the usual combinatorial accommodation changes of sound in linguistics can be disturbed by coarticulation processes depending on the features of the human speech apparatus.

Originality. It is mentioned about the expediency of analysis and introduction the linguistic scientific achievement of V. Simovych into the modern methods of forming future Ukrainian language teachers' phonetic competence. There is a prospect for studying a relationship between phonetics and phonology of teacher-philologist professional development as a basis for ensuring the appropriate level of mastery of orthoepic skills, spelling literacy and Ukrainian language laws of melodiousness.

Conclusion. Linguistic heritage of V. Simovych has a significant scientific basis for the forming and development of the Ukrainian language as an original feature of the Ukrainian people; it is an important source of improving the methodological system of forming future teachers- philologists' phonetic competence.